

International Journal of Engineering Research and Science & Technology

www.ijerst.org

ISSN : 2319-5991

Vol. 16 No. 3 (2020)

ijerst.editor@gmail.com
editor@ijerst.com

Research Paper

भारतीय वैदिक साहित्य आणि संस्कृती - एक सिंहावलोकन

प्रारोशन शंकर भोवते.

मराठी विभाग

स्व. निर्धन पाटील वाघाये

कला व विज्ञान महाविद्यालय,

मुरमाडी भंडारा. जि, लाखनी-ता,

सारांश:

वैदिक कालखंड हा प्राचीन भारतीय संस्कृतीचा काळ आहे. त्याच काळात वेदांची रचना झाली. हडप्पा संस्कृतीच्या ज्हासानंतर भारतात नवीन सभ्यता उदयास आली. या संस्कृतीच्या माहितीचा स्रोत असलेल्या वेदांच्या आधारे त्याला वैदिक सभ्यता असे नाव देण्यात आले. भारतीय समाज आणि त्याच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक-आर्थिक परंपरेच्या विकासामध्ये, वैदिक टप्पा खूप महत्वाचा आहे. भारतीय इतिहासात वैदिक संस्कृतीला व साहित्याला सर्वात महत्वाचे स्थान आहे. आधुनिक भारतावरही त्याचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणावर आहे. भारतातील बहुसंख्य हिंदूंचा धर्म, तत्वज्ञान आणि सामाजिक चालीरीती यांचे प्रमुख स्रोत वैदिक साहित्यात आणि संस्कृतीत आहेत. प्रस्तुत शोधपत्रात भारतीय वैदिक साहित्य, सभ्यता आणि संस्कृती याचे विवेचन करण्यात आलेले आहे.

सूचक शब्द: वैदिक साहित्य, सभ्यता, संस्कृती, इतिहास, धार्मिक

उद्देश्य:

- वैदिक काळाचा इतिहास अभ्यासणे
- वैदिक काळातील साहित्य आणि संस्कृती अभ्यासणे
- वैदिक काळातील सामाजिक स्थिती अभ्यासणे
- वैदिक काळातील धार्मिक स्थिती अभ्यासणे

प्रस्तावना :

१५०० ई.सा.पूर्व भारतात आर्यांचे आगमन झाले. १००० ते ६०० ई.सा.पूर्व काळ हा उत्तर वैदिक युगाचा काळ मानला जातो. त्यात महाकाव्ये, महाभारत आणि रामायण यांचाही समावेश आहे. भारताच्या इतिहासात पूर्वीच्या वैदिक कालखंडापेक्षा वेगळे "महाकाव्य युग" निर्माण करण्याचे पूर्वीच्या काही पंडितांनी केलेले प्रयत्न अगदीच असंबद्ध आहेत. भारतीय इतिहासात विशेष महाकाव्य युग नाही. बहुधा, महाभारताचे महायुद्ध ८५० ई.स. च्या आसपास घडले होते, तर रामायणाच्या कथेत आर्यांच्या दक्षिणेतील प्रवेशाचा उल्लेख त्या काळापूर्वी झाला होता. त्याचप्रमाणे, कदाचित महाभारताच्या नायकांना वेगवेगळ्या राज्यांच्या वेगवेगळ्या राज्यकर्त्यांसाठी काही ऐतिहासिक औचित्य असेल. रामायणाचा नायक राम हा कोसलचा राजा होता की नाही हे निश्चित नाही, तथापि, त्याचे सासरे, विदेहाचा राजा जनक, हे ऐतिहासिक व्यक्तिमत्त्व म्हणून स्वीकारले जाते. तथापि, प्रत्येक बाबतीत महाकाव्याचा कालखंड नंतरच्या वैदिक युगाच्या कालखंडात अंतर्भूत आहे आणि त्याला ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून वेगळे मानण्याचे कारण नाही. या काळातील पुरातत्व स्रोत आतापर्यंत व्यावहारिकदृष्ट्या शून्य आहेत. अलीकडे हस्तिनापूर, आलमगीरपूर, बटेसर इत्यादी प्राचीन शहरांचे उत्खनन करण्यात आले आहे, ज्यातील सर्वात खालची पातळी १००० ते ७०० ई.सा.पूर्व, नंतरच्या वेदांच्या काळात निश्चित केली गेली आहे. फक्त काही तांब्याची अवजारे, काही लोखंडी हत्यारे आणि अवजारे, कच्च्या विटांच्या घरांच्या खुणा आणि छोट्या रंगाची राखडी मातीची भांडी सापडली आहेत. पूर्वी सरस्वती नदीच्या खोऱ्यातही अशा मातीच्या भांड्यांचे अवशेष सापडले आहेत. शिवाय, असे अनेक विद्वान आहेत ज्यांनी या ठिकाणी हे अवशेष सापडल्याचे नाकारले आहे आणि भारतभर विखुरलेली इतर अनेक ठिकाणे नंतरच्या वैदिक युगातील नसून नंतरच्या कालखंडातील आहेत. हडप्पा संस्कृतीचा नाश झाल्यानंतर आणि आर्यांच्या भारतात प्रवेश होण्यापूर्वीही या संस्कृती भारतात होत्या. म्हणून, या काळातील मुख्य स्रोत अजूनही जवळजवळ संपूर्ण पवित्र ग्रंथ आहेत जसे, वेद, ब्राह्मण, अर्णव आणि उपनिषदे. याच काळात आर्यांनी बंगालमध्ये पूर्वेकडे व दक्षिणेकडे प्रवेश केला. ४०० ईसापूर्व, आर्य दक्षिणेकडे अगदी भारताच्या सर्वात दूरच्या कोपऱ्यात गेले. तथापि, दक्षिण

भारतातील आंध्र, शबर, पुलिंद इत्यादी काही कुळांच्या स्वतंत्र अस्तित्वाचे संदर्भ सापडतात, जे आर्य संस्कृतीच्या प्रभावापासून मुक्त होते. म्हणून, असा निष्कर्ष निघतो की मुख्यतः नंतरची वैदिक संस्कृती केवळ उत्तर भारतापुरतीच मर्यादित होती. तथापि, त्यांच्या संस्कृतीचे आणि सभ्यतेचे केंद्र पश्चिमेकडून पूर्वेकडे सरकले आणि सरस्वती आणि गंगा नद्यांमधील क्षेत्र त्यांच्या सभ्यतेचे केंद्र बनले, तर पंजाब आणि उत्तर-पश्चिम प्रांतांनी त्यांचे महत्त्व गमावले. सत्पथ आणि ऐतरेय हे ब्राह्मण ग्रंथ पंजाबच्या आर्यांचा अपवित्र वंश म्हणून उल्लेख करतात. संपूर्ण भारतातील आर्यांच्या प्रगतीमुळे राजवंशांमध्ये बदल झाले आणि राज्यांच्या संविधानात आणि संघटनेत संरचनात्मक बदल झाले. साम्राज्यवाद किंवा सार्वत्रिक साम्राज्याचा आदर्श नष्ट झाला आणि शक्तिशाली राज्यकर्त्यांनी व्यापक साम्राज्य उभारण्याचे प्रयत्न केले. धार्मिक ग्रंथांमध्ये अश्वमेध आणि राजसूर्य यज्ञांचे वारंवार आलेले संदर्भ याची साक्ष देतात. त्यामुळे, लहान राज्यांनी मोठ्या आणि शक्तिशाली राज्यांना मार्ग दिला आणि पूर्वीच्या अनेक प्रसिद्ध जमातींनी त्यांचे महत्त्व गमावले आणि त्यांची जागा नव्याने घेतली. भरत आणि पुरु सारख्या ऋग्वेदिक काळातील प्रसिद्ध जमाती गायब झाल्या आणि त्यांची जागा कौरव आणि पांचाळांनी घेतली आणि महाभारताच्या युद्धानंतरही कौरवांचे महत्त्व कमी झाले आणि त्यांची जागा कोसल, काशी, विदेह, कलिंग या राजघराण्यांनी घेतली. आणखी एक महत्त्वाचा बदल म्हणजे राज्ये यापुढे जमातींवर आधारित नसून प्रादेशिक विस्तारावर आधारित आहेत. या काळात लोखंडाचा शोध लागल्याने मोठी राज्ये निर्माण होण्यास नक्कीच मदत झाली असेल. हस्तिनापूर, आलमगीरपूर, अतरंजी-खिरा, बटेसर इ. येथील उत्खननात या काळातील लोखंडी घटक प्रामुख्याने आढळून आले आहेत, जे त्या काळी कुरु-पंचाळा नावाच्या परिसरात होते आणि या प्रदेशातील बहुतेक राज्यकर्त्यांनी हे उत्खनन केले होते.

वैदिक कालीन धार्मिक व राजकीय स्थिती :

वैदिक काळात देव आणि निसर्गाच्या पूजेचा उल्लेख आहे. यामध्ये पृथ्वी, अग्नी, सोम, बृहस्पती, सरस्वती, सूर्य, सविता, मित्रा, वरुण, अदिती, उषा, इंद्र, रुद्र, मरुत, पर्जन्य आणि पवन यांची पूजा करण्यात येत होती. वृषभ आणि अश्व्याच्या रूपात सूर्याची पूजा केली जात असे. शिव आणि विष्णूच्या पूजेबरोबरच यज्ञ आणि धार्मिक विधींना विशेष महत्त्व होते. या काळात

पुनर्जन्म, कर्म आणि मोक्ष आणि तपस्या यांना विशेष महत्त्व होते. वैदिक राजकीय व्यवस्थेत राजा किंवा सम्राटाला व्यापक अधिकार होते. अनेक कुटुंबांच्या एकत्रित स्वरूपाला गाव म्हणत. गावाचा प्रमुख गावकरी होता, ज्याला फौजदारी न्याय कायद्याचे निश्चित अधिकार होते. याच्या वर संस्थेच्या प्रमुखाला विस्पती म्हणत. काही दृश्ये मिसळून जनपदाची निर्मिती झाली. जनपतीला गोपा किंवा राजा म्हणत. गावाची संपूर्ण व्यवस्था गावकऱ्याची होती. राजेशाही व्यवस्थेसोबतच प्रजासत्ताक आणि जनपतीचा उल्लेख आहे. वैदिक काळात प्रजेचे रक्षण करणे, शत्रूंपासून राज्य सुरक्षित ठेवणे, प्रजेला भेटवस्तू देणे हे राजाचे कार्य होते.

- राजाकडे सेनानी, ग्रामीणी, पुरोहित आणि धर्मगुरू असे तीन पदाधिकारी होते. राजाला मदत करणे हे त्याचे कार्य होते. युद्धाच्या निमित्ताने युद्धात भाग घ्यावा लागत. धनुष्यबाण, तलवारी, भाले, कुऱ्हाडी यांचा वापर करण्यात आला. युद्धात विषारी बाणांचा वापर केला जात असे. युद्धात ध्वज, काठी, ध्वज इत्यादींचा वापर होत असे.
- नंतरच्या वैदिक काळात राज्य सत्ता होती. एक व्यक्ती राजा बनत असे, ज्याला अधिराज असेही म्हणतात. गुन्हा केल्यावर राजाच्या इच्छेनुसार शिक्षा दिली जात असे. राजा कोणालाही हद्दपार करू शकत होता. या काळात राजेशाहीबरोबरच प्रजासत्ताकाचाही विकास झाला. राजा गादीवरून खाली उतरून ब्राह्मणाच्या पायाला स्पर्श करायचा हि परंपरा होती
- धार्मिक नियमांचे अक्षरशः पालन केले गेले. देशद्रोह हा एक भयानक गुन्हा मानला जात होता, ज्यासाठी मृत्यूदंड निश्चित होता. ब्राह्मणाची हत्या करणे हे पाप मानले जात असे. अग्नी आणि पाणी यांना साक्ष देऊन त्यांचे निर्दोषत्व सिद्ध करण्याची संधी देण्यात येत होती.

वैदिक संस्कृतीच्या काळात जातिव्यवस्था:

मतभेद, क्षमता आणि चारित्र्य यातील फरकाच्या आधारे व्यक्तींची विभागणी हे प्रत्येक समाजाचे सामान्य वैशिष्ट्य आहे, परंतु वंशपरंपरागत आदेशांची कठोरता, सामाजिक जीवन सामायिक करणाऱ्या जातिव्यवस्थेचा विकास हे वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. इतर समुदायांमध्ये, वर्ग आणि दर्जा

ठरवणारे प्रबळ वैशिष्ट्य म्हणजे संपत्ती आणि व्यवसाय, परंतु हिंदूमध्ये जात, वर्ग आणि दर्जा जन्मानुसार ठरवला जातो. जेव्हा आर्य भारतात आले तेव्हा ते तीन सामाजिक वर्ग योद्धा, पुरोहित आणि सामान्यांमध्ये विभागले गेले. तथापि, तेथे जातीचे भान नव्हते, व्यवसाय वंशपरंपरागत नव्हते, किंवा या वर्गांमध्ये विवाह मर्यादित करणारे कोणतेही नियम किंवा आंतरविवाहावर बंदी नव्हती. तिन्ही विभागांनी सामाजिक व आर्थिक संघटन सुकर केले. परंतु जेव्हा आर्यांचा भारतातील गैर-आर्यांशी संबंध आला, जे गडद वर्णाचे होते आणि ज्यांना त्यांनी दास किंवा दशाव म्हटले आणि त्यांना त्यांच्या समाजात स्थान दिले, तेव्हा त्यांनी मुख्यत्वे त्वचेच्या रंगाच्या आधारावर त्याचे दोन भाग मध्ये विभागले होते, वास्तविक, जातीसाठी संस्कृत शब्द वर्ण आहे ज्याचा अर्थ रंग आहे. तथापि, वेदांच्या ज्ञानाच्या किंवा अज्ञानाच्या आधारावर विभागणी केली गेली होती. ज्यांना वेदांचे ज्ञान होते त्यांना द्विज (दोनदा जन्मलेले) म्हणतात. हे आर्य होते. ज्यांना वेदांचे ज्ञान नव्हते त्यांना अद्विज असे म्हणतात ते आर्येतर होते. पुढे व्यवसायांच्या आधारावर जातीव्यवस्था विकसित झाली. पुरोहित वर्गाला ब्राह्मण म्हणत. त्याचा मुख्य व्यवसाय अभ्यास, शिकवणे आणि धार्मिक विधी पार पाडणे हा होता. योद्धा वर्गाला क्षत्रिय म्हणत. व्यापारी आणि शेती करणाऱ्या वर्गाला वैश्य म्हणत. या तीन वर्गात सर्व आर्यांचे स्थान होते. गैर-आर्य आणि मिश्रित आर्य यांना क्षुद्र म्हटले जात होते ज्यांना समाजात सर्वात खालचा दर्जा दिला गेला होता आणि उच्च तीन वर्गांची सेवा करणे अपेक्षित होते. पूर्वीच्या वैदिक युगात, समाजाची ही चौपट विभागणी एकमेकांशी जुळत नव्हती. नंतरच्या वैदिक युगातही व्यवस्था कठोर झाली नाही. वेगवेगळ्या वर्गांमधील विरोधाभासांचा विचारही केला जात नव्हता आणि विविध वर्गांमधील विरोधाभास प्रचलित होते.

वैदिक साहित्य :

'वेद' हा शब्द 'विद' या संस्कृत शब्दापासून बनला आहे, ज्याचा अर्थ 'जाणणे' असा होतो. वैदिक साहित्यात ५० ग्रंथ आहेत. वैदिक संस्कृतीचा एकमेव स्रोत वैदिक साहित्य आहे. चार वेद (ज्यांना संहिता देखील म्हणतात), ऋग्वेद, सामवेद, यजुर्वेद आणि अथर्ववेद आहेत; ब्राह्मण, आरण्यक आणि उपनिषद. ऋग्वेद हा स्तोत्रांचा संग्रह आहे; सामवेद हा मुख्यतः

ऋग्वेदातील गाण्यांचा संग्रह आहे; यजुर्वेद हा यज्ञसूत्रांचा संग्रह आहे; अथर्ववेद हा मंत्र आणि मंत्रांचा संग्रह आहे. ब्राह्मणांत निरनिराळे यज्ञविधी व समारंभ पहावयास मिळतात. आरण्यकांमध्ये सत्याच्या स्वरूपाविषयी दार्शनिक अनुमान आहेत आणि उपनिषदांमध्ये आरण्यकांच्या तात्विक विधानांचे तपशीलवार वर्णन आहे. उपनिषदांनी त्यागाच्या धर्माविरुद्ध प्रतिक्रिया दर्शविली आणि अंतिम सत्य आणि वास्तव प्रकट केले, ज्याचे ज्ञान मनुष्याच्या मुक्तीसाठी अपरिहार्य मानले गेले. याशिवाय इतर काही हिंदू धर्मग्रंथांचाही वैदिक साहित्यात समावेश करण्यात आला आहे. त्यात सहा वेदांग, सूत्रे आणि स्मृती समाविष्ट आहेत. सूत्रांमध्ये ग्रहसूत्र आणि धर्मसूत्र महत्त्वाचे आहेत आणि तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथ म्हणजे कपिलाचे सांख्य-दर्शन. पतंजलीने केलेले योगदर्शन, गौतमने केलेले न्यायदर्शन इत्यादींचाही यात समावेश आहे.

वैदिक विवाह आणि स्त्रियांची स्थिती:

विवाह हे पती-पत्नीमधील पवित्र बंधन मानले जात असे. मुलांची इच्छा पूर्ण करणे हा विवाहाचा मुख्य उद्देश होता. एकपत्नीत्व हा विवाहाचा प्रचलित प्रकार होता परंतु बहुपत्नीत्वावर कोणतेही बंधन नव्हते. तरीही त्या वेळी बहुपत्नीत्वाचा संदर्भ नाही. बालविवाह प्रचलित नव्हते आणि तरुण व्यक्तींना पत्नी किंवा पती निवडण्याबाबत बरेच स्वातंत्र्य होते कारण ते सहसा प्रौढ वयात लग्न करत असत. गैर-आर्यांशी विवाह संबंध बहुधा निषिद्ध होते. आर्यांमध्ये फक्त भाऊ-बहीण आणि वडील आणि मुलीच्या विवाहावर बंदी होती. विधवा-विवाहाला परवानगी होती की नाही हे स्पष्ट नाही. तथापि, विधवांना मुलाला जन्म देण्यासाठी मृत पतीच्या कोणत्याही भावासोबत नियोग (तात्पुरता विवाह) करण्याची परवानगी होती. सती प्रथा अस्तित्वात नव्हती. क्वचितच काही उदाहरणे अस्तित्वात होती आणि ती देखील राजघराण्यांपुरती मर्यादित होती. हुंडा पद्धत नव्हती. जेव्हा संबंधित पक्ष काही शारीरिक दोषाने ग्रस्त असेल तेव्हाच ते दिले किंवा घेतले गेले. पर्दाची व्यवस्था नव्हती. स्त्रिया नेहमी करमणुकीच्या मेजवान्यांना हजेरी लावत आणि रणांगणावर देखील जात. त्यांच्या शिक्षणावर कोणतेही निर्बंध नव्हते, जरी व्यवहारात ते समाजाच्या वरच्या स्तरापर्यंत मर्यादित होते. विश्वावरा, अपला आणि घोष यांसारख्या काही स्त्रियांनी मंत्र रचले आणि ऋषींच्या पदापर्यंत पोहोचल्या. अशा प्रकारे समकालीन संस्कृतीतील इतर लोकांपेक्षा आर्यांमध्ये स्त्रियांना

अधिक आदरणीय स्थान मिळाले. परंतु सामाजिक आणि कायदेशीरदृष्ट्या स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचे अधिकार मिळाले नाहीत. लग्न होईपर्यंत वडिलांची किंवा भावांची काळजी घेणे हेच कर्तृत्व मानले जात असे. म्हणजेच स्त्रियांना फक्त मुलगी किंवा पत्नी किंवा आई म्हणून सन्मान मिळाला.

सामाजिक जीवन :

पितृसत्ताक कुटुंब हा समाजजीवनाचा आधार होता. संयुक्त-कुटुंब व्यवस्था हे सामान्य स्वरूप होते. वडील कुटुंबाचे प्रमुख होते आणि त्यांच्या पश्चात त्यांचा मोठा मुलगा होता. पती जिवंत असेपर्यंत आईनेही मानाचे स्थान पटकावले. मुलगा जन्माला येणे शुभ मानले जात असे. मुल दत्तक घेण्याची प्रथाही प्रचलित होती पण बहुतेक ती टाळली गेली. जेव्हा आर्य भारतात आले तेव्हा ते तीन सामाजिक वर्गांमध्ये विभागले गेले होते, योद्धा, पुरोहित आणि सामान्य. त्याकाळी व्यवसाय हे वंशपरंपरागत नव्हते किंवा या वर्गांमध्ये लग्न किंवा खाण्या-पिण्या बाबत कोणतेही बंधन नव्हते. आर्यांचा जेव्हा गैर-आर्यांशी संबंध आला आणि त्यांनी त्यांना त्यांच्या समाजात स्थान दिले तेव्हाच वर्गीय भेद राखण्याची गरज निर्माण झाली. पुरुष आणि स्त्रिया दोघेही व्यावहारिकदृष्ट्या समान पोशाख परिधान करतात. वरच्या वस्त्राला दिवासी आणि खालच्या वस्त्राला वासा म्हणत. आर्यांनी शहरे बांधली नव्हती. ते गावोगावी राहत होते. घरे मातीची आणि बांबूची होती. रस्ते बांधले गेले आणि गाडा आणि रथ हे वाहतुकीचे आणि दळणवळणाचे लोकप्रिय साधन होते, घोडेस्वारी देखील प्रचलित होती. रथ दौड, शिकार, जुगार, नृत्य आणि संगीत हे आर्यांचे मनोरंजनाचे मुख्य साधन होते. संगीत, गायन आणि वाद्य प्रसिद्ध होते. ढोल, तान आणि बासरी त्यांना खूप परिचित होती. आर्यांनी मिश्र खेडूत आणि कृषी अर्थव्यवस्थेचा अवलंब केला. त्यांनी जोखड बांधलेल्या बैलांच्या जोडीने त्यांची शेतं नांगरली, नंतरच्या टप्प्यात त्यांनी सहा, आठ, बारा आणि चोवीस बैलांनी ओढलेली भारी नांगरणी वापरली. कृत्रिम जलमार्गांचे संदर्भ आहेत जे पुष्टी करतात की त्यांना सिंचन प्रणाली माहित होती. त्यांच्या उत्पन्नाचा दुसरा मुख्य स्रोत म्हणजे गुरे पाळणे. त्याऐवजी, असे म्हणणे अधिक योग्य होईल की, सुरुवातीच्या काळात, ऋग्वैदिक आर्यांचा प्राथमिक व्यवसाय पशुपालन होता कारण त्यांच्या सुरुवातीच्या काळात सामाजिक आणि

राजकीय दृष्ट्या आदिवासी संघटनेचा मोठा प्रभाव आढळतो. तेव्हाच पशुपालनापेक्षा शेतीला प्राधान्य मिळाले होते. या कालावधीत, माणसाचे १०० वर्षांचे आयुष्य प्रत्येकी २५ वर्षांच्या चार समान भागांमध्ये विभागले गेले आणि जीवनाच्या वेगवेगळ्या भागांमध्ये त्याला वेगवेगळी कर्तव्ये सोपवण्यात आली होती. माणसाने वयाच्या २५ व्या वर्षापर्यंत आपल्या शिक्षकासोबत अभ्यास करणे अपेक्षित होते, वयाच्या २५ ते ५० व्या वर्षी त्याने लग्न करणे आणि गृहस्थ होणे अपेक्षित होते, ५० ते ७५ वर्षे वयापर्यंत त्याने आपल्या पत्नीसह एका तपस्वी सारखे राहणे अपेक्षित होते. वयाच्या ७५ ते १०० पर्यंत त्याने संन्यासी म्हणून एकटे राहणे अपेक्षित होते. या आदेशांना किंवा आश्रमांना अनुक्रमे ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ आणि संन्यास असे म्हणतात आणि प्रत्येक आदेशासाठी विशिष्ट आणि भिन्न कर्तव्ये व्यक्तीला नियुक्त केली गेली होती.

उपसंहार:

वैदिक सभ्यता, साहित्य आणि संस्कृती जगात अद्वितीय होती आणि आहेच. वैदिक संस्कृतीने व साहित्याने भारताला सत्य आणि अध्यात्माचे आदर्श तसेच पुनर्जन्म आणि कर्माची महान तत्त्वे दिली. वर्णाश्रम व्यवस्था, वर्णव्यवस्था, जातिव्यवस्था आणि याज्ञिकांचे कर्मकांड हे वैदिक काळातीलच उत्पादन आहेत. हा काळ सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय दृष्टिकोनातून खूप महत्त्वाचा होता. मानवाच्या प्रगतीमध्ये वैदिक संस्कृतीचे योगदान सिंधू संस्कृतीपेक्षा कितीतरी जास्त आहे आणि तिचे श्रेष्ठत्व सिद्ध करण्यासाठी ते पुरेसे आहे. जगातील संस्कृतींमध्ये वैदिक संस्कृतीला नक्कीच अभिमानास्पद स्थान आहे.

संदर्भ सूची:

- प्रो. पारसनाथ द्विवेदी- वैदिक साहित्य का इतिहास, चैखम्बा, सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी संस्करण २०१७
- उमाशंकर शर्मा ऋषि- संस्कृत साहित्य का इतिहास, चैखम्बा भारती अकादमी, वाराणसी संस्करण २०१७

- प्रीति प्रभा - संस्कृत साहित्य का इतिहास ; वैदिक खण्ड, गोयल राजस्थानी ग्रन्थागार, राजस्थान संस्करण 2016
 - शिवदत्तरानीद्ध - वेदकालीन समाज, चैखम्बा विद्याभवन, वाराणसी
 - बलदेव उपाध्याय - वैदिक साहित्य और संस्कृति ; शारदासंस्थान, वाराणसी
-